

NARBUTT DANIEL (znany pod zakonnym imieniem KAZIMIERZ) – filozof, organizator szkolnictwa, ur. 3 I 1738 w Dokudowie (lub w Krupie), zm. 12 III 1807 w Radziwoniszkach (Wileńszczyzna).

Uczył się w szkole pijarskiej w Szczuczynie w Nowogródzkim; w 1757 wstąpił do zakonu pijarów, nowicjat odbył w Lubieszowie k. Pińska; studiował teologię w Dąbrowicy w Pińskiem. Wykształcenie z zakresu filozofii i matematyki pogłębiał w Collegium Nobilium w Wilnie, a także w Rzymie (prawdopodobnie w pijarskim Collegium Nazarenum), gdzie w 1761 przyjął święcenia kapłańskie. Działalność dydaktyczną podjął ok. 1764 jako prefekt, nauczyciel historii, wymowy i języka franc. w szkole w Dąbrowicy; następnie był wykładowcą filozofii w wileńskim Collegium Nobilium. Świadectwem tych zajęć jest rps wykładów *Institutiones philosophiae eclecticae* z roku szkolnego 1764/1765; w tym czasie opublikował pracę *Logika czyli rozważanie i rozsądzanie rzeczy nauką [...]* (zalecana przez KEN do użytku szkół litewskich) oraz *Z filozofii wybrane zdania*. Przełożył z franc. (przypisując to M. K. Ogińskiemu) pracę Fryderyka II *Nauka żołnierska króla pruskiego dla jego generałów [...]* (Wl 1771). W dobie I rozbioru przebywał w Niemczech i Francji jako nauczyciel dzieci M. Brzostowskiego; w Paryżu nawiązał kontakty z encyklopedystami. Po powrocie do kraju w 1774 związał się z domem M. Czartoryskiego, zajmował się pisaniem i tłumaczeniem wierszy, publikując je anonimowo w „Monitorze” i w „Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych”. Przełożył z franc. dzieła o treści religijnej: *Évangile méditée* oraz *La religion chrétienne méditée* (przekłady niewydane nie zachowały się).

Uzyskał doktorat z prawa na Akademii Krakowskiej. Gdy po śmierci Czartoryskiego w 1775 sekularyzował się i otrzymał probostwo w Radzyminie, został powołany przez KEN do Tow. do Ksiąg Elementarnych, w którym działał do końca jego prac, czyli do 1792 (opracował m.in. pozostały w rpsie *Słownik geograficzny świata antycznego*). W 1777 został mianowany nadzwyczajnym wizytatorem szkół litewskich; opracował 2 rozdz. *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej, przepisane w Warszawie roku 1783*: dotyczące wizytacji szkół (rozdz. IV) oraz organizacji szkół parafialnych (rozdz. XXI). Dokonując oceny podręczników, zwracał uwagę na ich użyteczność w perspektywie potrzeb społecznych, łączenia teorii z praktyką, wychowania moralnego z

religijnym i społeczno-narodowym (zalecał napisanie podręcznika nauki moralnej przez Polaka – znającego naturę rodaków i aktualne potrzeby kraju). Postulował wprowadzenie języka pol. w dydaktyce szkolnej.

Za zasługi dla reform szkolnych został przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego odznaczony w 1793 orderem św. Stanisława. Upadek kraju, oznaczający klęskę zabiegów organizacyjnych i oświatowo-wychowawczych, skłonił N. do wycofania się z działalności publicznej; osiadł w Radziwoniszkach na Wileńszczyźnie, gdzie zmarł.

Główne prace N.: *Institutiones philosophiae eclecticae* (1764–1765, rps I 4464 Biblioteki Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie; frg. w tłum. pol. pt. *Metafizyka, ontologia i kosmologia*, w: *Filozofia i myśl społeczna w latach 1700–1830*, Wwa 2000, I 398–403; *Etyka albo filozofia moralna*, w: tamże, 469–471); *Logika czyli rozważanie i rozsądzanie rzeczy nauką, według której każdy ma we wszystkim prawdy dochodzić i strzec się fałszu* (Wl 1769; frg. pt. *Logika albo filozofia naturalna*, w: *Filozofia i myśl społeczna w latach 1700–1830*, I 426–429); *Z filozofii wybrane zadania* (wyd. pod nazwiskiem uczniów N. z Collegium Nobilium: S. Wereszczaka, S. Godlewskiego, Wl 1771; frg. pt. *Wybrane zagadnienia z fizyki generalnej*, w: *Filozofia i myśl społeczna w latach 1700–1830*, I 403–407).

PROBLEMATYKA FILOZOFICZNA. Twórczość filozoficzna N. powstała w okresie jego działalności dydaktycznej; późniejsza ma charakter organizacyjny w ramach KEN, sytuując się w obszarze reform szkolnych zainicjowanych w Polsce w poł. XVIII w. przez pijarów, podjętych przez inne ośrodki szkolnictwa zakonnego oraz przez Akademię Krakowską. Pozostaje w ścisłym związku z ówczesnymi przemianami polityczno-społecznymi i kulturowymi, w perspektywie których celem działalności wychowawczo-dydaktycznej było kształtowanie odpowiedzialnych obywateli. Nakazywało to wzbogacenie tradycyjnego kursu filozofii – traktowanego jako podstawa wykształcenia realnego – o elementy nowożytnego przyrodoznawstwa. Wzbogacenie tradycyjnej problematyki filozoficznej wyznaczyło też nawiązanie kontaktu z filozofią nowożytną oraz zwiążanie jej z potrzebami kraju, idące w kierunku rozbudowania problematyki moralnej jako podstawowego elementu wychowania prospołecznego, a także podjęcia kwestii światopoglądowych (filozofia Boga i człowieka) wobec ujawniających się oświeceniowych prądów

areligijnych i antyreligijnych. Zarys wykładu N. obejmuje tradycyjną problematykę filozoficzną przewidzianą na pierwszy rok z dwuletniego cyklu nauczania przez *Methodus docendi pro Scholis Piis Provinciae Lithuaniae* (Wl 1762), będącej streszczeniem podstawowych ustaleń *Ordinationes Visitationis Apostolicae pro Provincia Polona Clericorum Regularium Pauperum Matris Dei Scholarum Piarum* (Wwa 1753), a więc z pominięciem wykładu przyrodoznawstwa. Zawiera wykład logiki i metafizyki, z ontologią i kosmologią, psychologią racjonalną, teologią naturalną i etyką. Treści te zawarł w dwóch publikacjach książkowych. *Logika [...]* przedstawia obok tradycyjnych trzech operacji umysłu – problematykę z zakresu epistemologii, metodologii i metodyki pracy naukowej (m.in. zasady dyskusji, vademecum samouka, zasady analizy tekstu naukowego, w tym problematyki translatorskiej, której znaczenie wzrosło wraz z upowszechnieniem się w nauce języków narodowych); zawiera też wstęp do filozofii wraz z jej historią oraz dodatek o wolności filozoficznej. O ile struktura i dodatek przypominają Ch. Wolffa *Philosophia rationalis sive logica methodo scientifica pertractata* (F 1734), którego N. naśladuje zarówno w błędach, jak i w osiągnięciach w odniesieniu do logiki formalnej, o tyle druga część *Logiki [...]* – wg ustaleń O. Narbutta – powtarza partie pracy A. Genovesiego *Elementorum artis logico-criticae libri V* (Na 1745, 1753³). „Zdania”, które stanowią tezy wykładu, odtwarzają założenia dydaktyczne szkolnictwa pijarskiego, uzupełniając tradycyjną problematykę o obszerne przedstawienie przyrodoznawstwa.

Dokonania filozoficzne N. wpisują się w nurt tzw. *philosophia recentiorum*, upatrującej w eklektyzmie uprawnioną metodologicznie postawę badawczą, stanowiącą skuteczny środek do walki z dominacją scholastyki (zacieśniającą niezasadnie granice poznania) oraz kulturotwórcze narzędzie umożliwiające wykorzystanie dorobku nauki nowożytnej, spełniającej warunek użyteczności społecznej.

Kwestia autonomii filozofii. N. podejmował zagadnienie autonomii filozofii w aspekcie walki z dominacją scholastyki, zgłaszającej wobec nowszej filozofii groźny w perspektywie szkoły wyznaniowej zarzut podważania racjonalnych fundamentów religii. Wpisując się w metodologię „filozofii chrześcijańskiej”, podkreślał odrębność tych dwóch dziedzin (odmienny przedmiot i metody uzasadniania), przy równoczesnym zachowaniu

prawomocności twierdzeń wiary religijnej. Uznanie wolności badań filozoficznych za podstawową dyrektywę metodologiczną, nakazującą odrzucanie sformułowań sprzecznych z rozumem, pozwoliło mu usunąć zagrożenie niewolniczego trzymywania się autorytetów naukowych (ze względu na ich zawodność i na fakt rozwoju wiedzy), a pośrednio usankcjonowało zasadność asymilacji nowożytnej myśli filozoficznej i naukowej. Nieuzasadniona jest także fideistyczna krytyka racjonalnej analizy religii, stwierdzenie bowiem swoistości prawd religijnych nie kłóci się z ich niesprzecznością z zasadami rozumu, który ujawniając ograniczenia poznania naturalnego, uzasadnia odwołanie się do objawienia Bożego, poszerzającego naszą wizję świata, a tym samym skłania do przyjęcia religii (umożliwiając nawet odkrycie właściwego wyznania).

Logika i epistemologia. N. napisał pierwszy w języku pol. podręcznik logiki całościowo opracowanej (w odróżnieniu od częściowo tylko przyswojonej pol. czytelnikowi pracy J. K. Gottscheda *Pierwsze prawdy całej filozofii*, Wwa 1760) – cenny w aspekcie tworzenia pol. terminologii logicznej i epistemologicznej. Idąc za przyjętą przez Wolffa klasyfikacją nauk, widział w logice część filozofii oraz narzędzie wszelkich nauk, umożliwiające odkrycie prawdy i strzegące przed błędem. W duchu nowożytnym podkreślał rolę naturalnego wyposażenia logicznego, które jest dla logiki „sztucznej” nie tylko źródłem (nauczana logika jest jedynie ekspresją naturalnych umiejętności), ale i weryfikatorem poprawności jej poszczególnych praw. Z tego wynika skrótowe potraktowanie logiki zdań i sylogistyki, jako jedyne – wymienianego wprost w opracowaniu książkowym – typu argumentacji.

N. rozbudował natomiast w logice epistemologię, podejmującą w duchu J. Locke’a problematykę idei-wyobrażeń, które poddawane quasi-mechanicznym operacjom są podstawą formułowania sądów (łączenie lub rozdzielanie dwóch idei) lub rozumowania (zakładającego podobne operacje na większej liczbie idei). Psychologia poznania łączy się z analizami języka, ponieważ właściwości rzeczy są określane jako ich znaki. Podejmował też problematykę prawdziwości poznania (w sensie pozytywnego wykładu oraz analizy błędów poznawczych), akcentując – zgodnie z tendencjami nowożytnymi – potrzebę sformułowania reguł zabezpieczających pewność przesłanek, a tylko drugorzędnie zasad poprawnego wynikania. Epistemologia

N., śladem Genovesiego, łączy tendencje racjonalistyczne z empirycznymi (empiryzm genetyczny), przy zabezpieczeniu prawomocności poznania historycznego i teologicznego, czego świadectwem jest problematyka źródeł wartościowego poznania (intuicja intelektualna określana także w kategoriach zmysłu wewnętrznego; zmysły zewnętrzne; szeroko rozumiany dyskurs; Boski i ludzki przekaz). Epistemologia nauk przyrodniczych postuluje łączenie opisu zjawisk (wychodzących z danych uzyskanych za pomocą instrumentów badawczych, wzmacniających i korygujących nasze receptory) z interpretacją wyjaśniającą, polegającą na wskazaniu przyczyn najbliższych, stanowiących rację analizowanych zjawisk. Ustalenia kryteriologiczne są przyporządkowane metodologii przyrodoznawstwa, którego rozwój jest uzależniony od ustawicznego korygowania rezultatów poznawczych (hipotezy). Oczywiście potraktowana została jako postulatywne optimum, czyli doskonały, lecz trudny do zrealizowania w praktyce badawczej wymóg.

Metafizyka. Wykład metafizyki (pozostał w znacznej części w rpsach) jest świadectwem arystotelizmu chrześcijańskiego, formułującego nie tylko wizję świata o charakterze wyjaśniającym, ale też stanowiącego podstawowe instrumentarium chrześcijańskiej teologii, a nawet formułującego filozoficzne podstawy światopoglądu chrześcijańskiego (tzw. *praeambula fidei*). Problematyka ontologiczna dotyczyła określenia zasad bytu i poznania, a następnie natury bytu, jego właściwości i rodzajów oraz relacji międzybytowych. Ontologia N. nawiązuje do koncepcji suarezjańsko-leibnizjańsko-wolffiańskich, czyli jest wyrażona w kategoriach możliwości bytowych, co sprawia, że byt utożsamiany jest z wewnętrznie niesprzeczną istotą, a byt aktualnie istniejący może być uznany za szczególny rodzaj bytowości, określanej jako „pełnia możliwości”.

Problematyka metafizyki szczegółowej zdominowana została przez kwestie mające odniesienia światopoglądowe, służąc uzasadnieniu istnienia i natury Boga oraz duszy ludzkiej (niematerialność, nieśmiertelność), a także uzasadnieniu jedności cielesno-duchowej (w okresie dominacji pokartezjańskiego dualizmu). Eklektyczny minimalizm, referujący jedynie przedstawienia systemowe, łączy się z analizami filozoficzno-fizjologicznymi w aspekcie ukazania ścisłego współdziałania duszy z ciałem (np. uszkodzenie mózgu warunkuje błąd poznawczy), zwł. w aspekcie poznawczym (dane

zmysłowe przekazywane są do mózgu przez przewody stanowiące nośnik ciałek krwi, skąd w formie mechanicznych poruszeń przejmuje je dusza, przetwarzając w wyobrażenia).

Kosmologia i ontologia. Ograniczenie wykładu kosmologii, której problematyka jest połączona z ontologiczną, wynika z przejęcia jej funkcji przez wykład fizyki ogólnej. Mimo że N. uważał kosmologię za dyscyplinę traktującą o świecie w ogólności (universum), przedstawiając jego naturę jako zorganizowaną całość (jedność, wielkość, doskonałość), to brak w niej podstawowych dla scholastycznej fizyki i kosmologii Wolffa kwestii dotyczących istoty „ciała naturalnego”, materialnego substratu kosmosu i ułożenia jego podstawowych elementów materialnych, a także analizy ruchu, przeniesionych do empiryczno-matematycznej fizyki. Problematyka kosmologiczna łączy się z chrześcijańską doktryną o związkach Boga ze światem (stworzenie czy rządy).

Etyka. W etyce łączył N. teorie nowożytne z wykładem tradycyjnym. Chociaż zgodnie z nowożytnym racjonalizmem i naturalizmem akcentował możliwość formułowania zasad etycznych na płaszczyźnie naturalnej oraz rozbudował wykład prawa naturalnego i zakorzenionego w nim prawa pozytywnego, to – zgodnie z tradycją tomistyczną – bronił obiektywnego porządku moralnego (wbrew relatywistycznemu historyzmowi pozytywizmu etycznego) oraz polemizował z nowożytnym indywidualizmem (uznawał za naturalny związek jednostki ze społeczeństwem).

FIZYKA. Fizykę – ze względu na jej odrębność metodologiczną – N. wydzielił z kursu filozofii (łamiąc tradycyjny schemat, gdyż referuje ją dopiero po etyce). Wykorzystanie metody obserwacyjno-eksperymentalnej łączył z niechęcią do podejmowania problematyki teoretycznej, chociaż faktycznie korzystał z tradycyjnych kategorii kosmologii filozoficznej. Kwestię natury ciała i jego konstytutywnych właściwości uznawał za bezużyteczną; preferował opis systematyzujący, obywający się bez wskazywania jednoznacznych przyczyn analizowanych zjawisk (np. odnośnie do prawa ciężenia). Omawiając problem pierwotnego substratu rzeczywistości przyjmował atomizm, który uważał za weryfikowalny empirycznie, stanowiący podstawę mechanistycznego tłumaczenia zjawisk przyrody (nawet w fizjologii

zmysłów). Koncentrował się na problematyce życia gospodarczego (geologia, rolnictwo, higiena).

Dokonania N. to przykład asymilacji nowożytnej filozofii i nauki przez tradycyjny kurs filozofii, a także krytycznego uczestnictwa we współczesnej kulturze. Tematyka podjętych rozważań i sposób ich ujęcia ukazują związki N. z kulturą Oświecenia – zwł. nastawienie na użyteczność, zarówno w aspekcie filozoficznym, jak i naukowym, eklektyzm godzący racjonalizm z empiryzmem. Ze względu na pozostawanie w tradycji chrześcijańskiej jest bliski nurtowi określanemu jako oświecenie chrześcijańskie.

O. Narbutt, *O pierwszym polskim podręczniku logiki. Z rozważań nad filozofią Oświecenia*, Ł 1968; tenże, PSB XXII 533–535; S. Janeczek, *Filozofia Boga w okresie oświecenia*, ZNKUL 32 (1989) nr 1–4, 29–48; tenże, *Oświeceniowy renesans etyki. Dydaktyka filozofii moralnej w polskim szkolnictwie kościelnym na tle europejskim*, ZNKUL 35 (1992) nr 1–2, 33–62; tenże, *Koncepcja „filozofii chrześcijańskiej” w pismach polskich pijarów w okresie oświecenia. Uwagi metodologiczno-historyczne*, RF 41 (1993) z. 1, 125–155; tenże, *Przyrodoznawstwo w polskim szkolnictwie kościelnym okresu oświecenia*, tamże, z. 3, 87–109; J. J. Jadacki, *Kazimierz N.*, w: tenże, *Sławni Wilnianie. Filozofowie*, Wl 1994, 96–103; S. Janeczek, *Oświecenie chrześcijańskie. Z dziejów polskiej kultury filozoficznej*, Lb 1994; tenże, *Nauczanie antropologii filozoficznej w okresie oświecenia*, SPCh 31 (1995) nr 1, 127–141; tenże, *Logika a teoria poznania. Podręczniki logiki w Polsce w dobie reform oświeceniowych na tle europejskim*, AHFMS 41 (1996), 75–104; tenże, *Czym była „philosophia recentiorum”*, KF 26 (1998) z. 1, 115–128; I. Stasiewicz-Jasiukowa, *Kazimierz N. (1738–1807)*, Wwa 2004.

Stanisław Janeczek